

דוד שטרן

כחומר ביד הסופר

גלגולי ספר התנ"ך
ממגילה ועד מסך

תרגום מאנגלית

יניב פרקש

מוסד ביאליק • ירושלים

David Stern
The Jewish Bible: A Material History

עריכת הלשון: הדר פרי
הכנת המפתח: יעל ולדמן
הבאה לדפוס: חגית גאון

הספר יוצא לאור בסיוע

The present translation into Hebrew was generously subsidized by grants from the Faculty Publications Committee at the Center for Jewish Studies at Harvard University; the Harvard Faculty of Arts and Sciences Publication Fund; the Anne and Jim Rothenberg Fund for Humanities Research; and Harvard Studies in Comparative Literature.

מסת"ב 978-965-536-352-4

© כל הזכויות למהדורה העברית שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשפ"ב

סדר ועימוד: אירית נחום

הדפסה וכריכה: דפוס פרינטיב, ירושלים

First published in English by University of Washington Press, Seattle and London, 2017

Copyright © of the Hebrew edition by the Bialik Institute, Jerusalem 2022

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

8	מפת מרכזי הפקת ספרים במזרח הקרוב ובצפון אפריקה
9	מפת מרכזי הפקת ספרים באירופה, 1200-1800 לספירה
11	תודות
13	הקדמה
19	פרק ראשון – מגילת ספר התורה
69	פרק שני – התנ"ך בעידן כתבי היד
139	פרק שלישי – התנ"ך בראשית עידן הדפוס
159	פרק רביעי – התנ"ך מאז המאה השש־עשרה
203	אפילוג – עתיד התנ"ך
207	הערות
251	רשימת קיצורים וביבליוגרפיה
293	מפתח המקורות
298	מפתח כתבי היד
301	מפתח כללי

הקרמה

"שבעים פנים לתורה", נאמר במדרש הידוע.¹ בהקשרו המקורי של הביטוי הוא נוגע לרבגוניות של התורה, ליכולתה לאחוז במשמעויות רבות ולקיים פרשנויות רבות מספור. אבל לתורה יש פנים רבות גם במשמעות מילולית יותר; אלה הפנים הממשיות, המופעים המשתנים שלבשה בדמות מאפיינים חומריים כאלה ואחרים – מגוון הצורות והתכונות הפיזיות שאפיינו את המקרא במרוצת הדורות למן המזרח הקרוב בעת העתיקה ועד ימינו-אנו. ספר זה מתחקה אחר תולדות הצורה החומרית שלבשו ספרי התנ"ך שאחזו היהודים בידיהם ותרגמו לשפותיהם. הוא אף בוחן כיצד השפיעו תכונותיו הפיזיות של המקרא על התקבלותו בשלל הקשריו ההיסטוריים והתרבותיים בתולדות עם ישראל, ומבקש להבין מה יכולה החומריות של התנ"ך לספר לנו על משמעותו כחפץ ולא רק ככלי למסירת טקסט.

אגב החיפוש אחר תשובות לשאלות האלה ייגע הספר בהכרח גם בנושאים הנקשרים בחקר המקרא במובנו המקובל יותר: הרקע לכתיבת התנ"ך במזרח הקרוב הקדום, שלבים מוקדמים ומאוחרים בהתגבשות נוסח המקרא, תרבות הסופרים ותהליך הקנוניזציה של המקרא, תולדות הפרשנות המקראית, ומקומו של התנ"ך בין שאר סוגות הספרות היהודית. עם זאת, ניסיתי לשמור על מיקוד ולהתרכז ככל האפשר בהיבטיו החומריים של התנ"ך. למיטב ידיעתי, זהו ניסיון מחקרי ראשון להתחקות, ולו בקווים כלליים, אחר דמותו הפיזית של התנ"ך במשך כל ההיסטוריה שלו. אני מקווה שספרי יעודד עוד מחקרים בנושא הזנוח הזה.

הגישה הננקטת כאן כלפי התנ"ך שואבת מתחום מחקר שהתפתח בחמישים השנים האחרונות בכותרת "תולדות הספר". התחום אינו חדש באמת. מלומדים חקרו את ההיסטוריה החומרית של טקסטים בדרכים מודרניות וביקורתיות ייחודיות לכל הפחות מאז המאה התשע-עשרה וראשית ימי הביבליוגרפיה האנליטית. אבל ספרם של לוסיאן פֶבֶר (Febvre) ואנריי־ז'אן מרטן (Martin) מ־1976 *L'apparition du livre* ("הולדת הספר", פריז, 1976) הביא גישה חדשה למחקר של תרבות הספר. גישה זו עשתה שימוש בלימוד הספר (תחילה בצורתו המודפסת) בתור חלון להבנתו הן כסוכן הן כמשקף של שינוי היסטורי בראשית העת החדשה ובהמשכה. במהרה פנו העוסקים בתחום מן הספר המודפס חזרה אל כתבי היד, ואז הוסיפו לחקירה ההיסטורית דיסציפלינות אחרות, כמו סוציולוגיה של הידע ותורת הספרות, במטרה לבחון את היחס המורכב בין טקסט לכתיבה.² הגישות הספרותיות לחקר הספר מונעות בידי תוכנה מובנת מאליה, לכאורה, ובכל זאת עמוקה, ולפיה איננו קוראים "טקסטים" מופשטים, אלא טקסטים שנכתבו בדרך מסוימת

על גבי סוג מסוים של חומר. הטקסט יכול להיקרא מתוך לוח חֶמֶר או ממגילת קלף, מתוך ספר מודפס או מצג של "לוח" דיגיטלי מהסוג החדש; הטקסט יכול להיכתב ביד ולהיות מודפס או אלקטרוני; והוא יכול להיות מאויר או מעוטר, להתלוות בפירושים על הדף או להיות מוצג במלוא הדרו העירום. מכל מקום, לייחודיות הקונקרטית של דרך המסירה החומרית של הטקסט יש השפעה מרחיקת לכת על האופן שבו אנו מבינים את המילים. וב"מבינים" אין כוונתי רק לאופן שבו הטקסט ומשמעותו מתפרשים, אלא גם למקום שהוא תופס בעולם – לחשיבותו התרבותית, החברתית, הספרותית והדתית הרחבה יותר.

מחקר זה מבקש ליישם את התובנות הללו על תולדותיו של טקסט אחד ויחיד – התנ"ך. לא היה עוד טקסט בספרות המערב שנקרא ונלמד במידה דומה של קפדנות ותשוקה. אבל עד לאחרונה ממש, קוראיו ולומדיו התייחסו בשוויון נפש מוזר לחומריות של הספר, למאפייניו הפיזיים המשתנים, ולא כל שכן להשפעת המאפיינים הללו על הדרכים שבהן התנ"ך פורש והוכן בתרבות המערב. מחקרי נועד למלא חלק מן הפער באמצעות התחקות אחר גלגוליו החומריים של התנ"ך באלפיים השנים האחרונות – ממגילה אל מִצְחָף (מילה שמקורה בערבית, "מִצְחָף" הוא המונח המשמש חוקרים לתיאור מה שברוך כלל נקרא פשוט "ספר"), מכתב יד לספר מודפס, ומדפוס לטקסט דיגיטלי.

פרט להשפעות הכלליות מבחינת הדיסציפלינה החדשה של תולדות הספר מחקר זה משקף גם התפתחויות ייחודיות שחלו במחצית המאה האחרונה בחקר הספר היהודי באופן ספציפי. מדובר, בפרט, בעבודה החלוצית, מגלת העולמות ממש, שעשו מלאכי בית-אריה וקולט סיראט על תרבות הסופרים היהודית ובמפוי הכביר של הפקת כתבי היד היהודיים שהושג בזכות פרויקט ספר-דתא.³ ספר-דתא הוא מסד נתונים מונומנטלי של כתבי יד עבריים חתומים, מתוארכים וממוקמים שהופקו עד לשנת 1550, המתעד כל עובדה קודיקולוגית ופלאוגרפית שאפשר לחלצה מכתבי היד. אף על פי שמפעל ספר-דתא עוסק בלעדית בתרבות הסופרים ובכתבי יד, את הלקחים הנלמדים ממנו אפשר בנקל להרחיב אל הספר המודפס (מכאן ואילך, כשאשתמש במונח "ספר", אתכוון למגילות ולמצחפים כאחד).

את הלקחים הללו אפשר לסכם בשתי אקסיומות יסוד שקשורות זו בזו, והנוגעות לתרבות הספר היהודית, אשר עד כה אי אפשר היה להוכיחן, אף אם החוקרים עמדו עליהן בדרך אימפרסיוניסטית כלשהי. ראשית, ספר-דתא הראה שתרבות הספר היהודית שיקפה תמיד את תרבות המארחים (הלא יהודית) הרחבה יותר, שבתוכה הופקו כתבי היד. ושנית, דווקא המאפיינים המשותפים אפשרו לבודד את המאפיינים הטיפוסיים, אם לא הייחודיים, של תרבות הספר היהודית: את הדרכים שבהן נבדלו הסופרים היהודים מעמיתיהם הגויים ואת האופנים שבהם נבדלו כתבי יד עבריים מכתבי יד לא עבריים.

לאקסיומות הללו יש שתי השלכות. ראשית, נטיית הספר היהודי לשקף את ספרי התרבות הלא יהודית המארכת הופכת את הספר היהודי למעין מיקרוקוסמוס של הספר המערבי על כל גווניו הגאור-תרבותיים וההיסטוריים. בזכות פיזורם בכל רחבי העולם, ומאחר שהיהודים הפיקו ספרים כמעט בכל מקום שבו חיו, הספר היהודי בכללותו משקף

את כל עולם הספר בתרבות המערבית באלף השנים האחרונות. בה בעת, המאפיינים הייחודיים של הספר היהודי מכריעים ביהודיות של הספר היהודי, בפרט במונחים חומריים. במובן זה, "היהודיות" מתגלה מאפיין הטבוע בחומריות הזאת, ולא כתכונה פנימית של הטקסטים הכתובים עלי ספר. ומאחר שהחומריות משתנה בין מרכז גאון-תרבותי אחד למשנהו, ובין תקופה היסטורית אחת לרעותה, אפשר כעת לכתוב היסטוריה של הספר היהודי (להבדיל מהיסטוריה של טקסטים יהודיים). ההיסטוריה החדשה הזאת אורגת יחדיו את חקר הטקסט עם תולדות קריאתו והתקבלותו, כמו שהתעצבו בידי צורתו החומרית של הספר. היא משתמשת במפגש בין טקסטואליות לחומריות – שני היבטי של כל ספר – כצוהר למשמעות הספר בתרבות היהודית. ומעל הכול, היא מתבוננת בספר כחפץ שלם. היא מבררת ומלכנת את כל יסודותיו – חומריים וטקסטואליים כאחד – וקוראת את הספר בעת ובעונה אחת כתוצר טקסטואלי וכחפץ חומרי במטרה לאמוד את הערך ואת המשמעות שהיו לספרים הללו מבחינת היהודים שהפיקו אותם, שהחזיקו אותם בבעלותם, ושאחזו בהם בידיהם.

בהקשר של התנ"ך, ערך זה קשור בתפקידו של התנ"ך כמי שנועד למסור את דבר האלוהים, אך גם מנותק מתפקידו זה. כמו שנראה, משמעות התנ"ך כספר, כחפץ, השתנתה שינוי דרמטי בעבור היהודים בשלל ההקשרים הגאוגרפיים והתרבותיים שבתוכם חיו לאורך ההיסטוריה. תולדות התנ"ך היהודי, כמו שנספרן כאן, הן סיפורן של המשמעויות המשתנות הללו.

לכל ספר יש היסטוריה, והספר המונח לפניכם אינו שונה. הוא החל כחלק מפרויקט אחר, שאמור היה להתגלגל לספר אחר. בשנת 1996 הוזמנתי לשאת את הרצאות סם ואלת'אה שטרומ באוניברסיטת וושינגטון בסיאטל. זו הייתה סדרה של שלוש הרצאות, שבהן עסקתי בהיסטוריות החומריות של התלמוד הבבלי, של הסידור והמחזור ושל ההגדה של פסח. אבל כשהתחלתי לערוך את ההרצאות לצורכי פרסום בספר שקראתי לו זמנית "הספרייה היהודית", תפסתי מייד שספר שזו כותרתו מוכרח לכלול פרק על התנ"ך. בשנים 1999-2000 השלמתי את שני הפרקים שעסקו בסידור ובהגדה. באותו הזמן החלטתי שלפני שאגש לעסוק בתלמוד, מוטב שאכתוב את טיוטת הפרק על התנ"ך, ואת זאת התחלתי לעשות בשנה שלאחר מכן.

התוכנית המקורית הייתה לכתוב ספר של ארבעה פרקים (כלומר פרק אחד על התנ"ך, אחד על התלמוד, אחד על ספרי התפילה ואחד על ההגדה), שִיכלול כל אחד מהם כמאה עמודים (כולל הערות). הפרקים לא נועדו למצות את הדיון בנושאים, אלא לשמש מעין מאמרים מורחבים, שיספרו את ההיסטוריה החומרית השלמה של כל אחד מן הספרים – כלומר מראשית העת העתיקה ועד ימינו – באמצעות התמקדות בצמתים המכריעים שבהם התחוללו שינויים דרמטיים בצורתו החומרית של כל ספר. שינויים אלו השפיעו השפעה ניכרת על הדרך שהבינו בה היהודים את הספר הנדון. ספרי שלי לא נועד להיות חיבור מחקרי מקורי; התכוונתי רק לצרף ולמזג יחדיו את כל המחקר הקיים שעסק בהיבטים הביבליוגרפיים והטקסטואליים בתולדותיו של כל ספר, ולהראות איזה אור הם יכולים

לשפוך אלה על אלה. קיוויתי שהתרומה המחקרית שלי תתבטא בהטעמת חשיבותו של החיבור בין חומריות לטקסטואליות.

התוכנית פעלה היטב במקרה של הסידור וההגדה. אבל כשהתחלתי לעבוד על הפרק התנ"כי, החלו הקשיים כמעט מייד. על פי המתווה שהכנתי מראש, הקצבתי לעצמי עשרה עד חמישה-עשר עמודים לכתיבת תולדותיה של מגילת ספר התורה. אבל כשהשלמתי טיוטה ראשונית של חלק זה, מצאתי שהיא מקיפה יותר משמונים עמודים. התנ"ך כמצחף היה סיפור מסובך עוד יותר. הקושי לא התמצה בכך שתולדות התנ"ך היו מורכבות יותר מאלה של כל ספר יהודי אחר. העניין היה שאפילו לשאלות בסיסיות ביותר – שאלות כמו "איך נראה תנ"ך שהחזיק בידיו יהודי בימי הביניים?" – לא היה איפה למצוא תשובה. באופן פרדוקסי מעט גיליתי שחוקרים העניקו תשומת לב מצומצמת לצדדים הביבליוגרפיים והחומרניים של התנ"ך לעומת זו שהעניקו לספרים יהודיים אחרים. על כן נאלצתי לערוך מחקר ראשוני, מסוג שמעולם לא תכננתי. אחרי כחמש שנות מחקר כתבתי סדרת מאמרים, שסיפקו ראיות למספר טענות יסוד שביקשתי להציג לצורך הדיון שלי בתנ"ך. שלושת המאמרים הללו הכילו יותר ממאה ושמונים עמודים – כמעט ספר שלם בפני עצמו. ואף על פי כן, הם עדיין לא נגעו ברגעים חשובים רבים בתולדות התנ"ך. למעשה, הם סקרו את ההיסטוריה של התנ"ך רק עד למאה השש-עשרה.

הקשיים האלה גרמו לי להקדיש את המחקר הזה באופן בלעדי לתנ"ך. הפרקים העוסקים בשלושת הספרים האחרים, התלמוד, הסידור וההגדה, יופיעו בכרך משלים שאני מקווה לסיימו בעתיד ולקרוא לו "הספרייה היהודית".

הספר הזה מכיל ארבעה פרקים, העוקבים כרונולוגית אחר תולדות התנ"ך. הפרק הראשון עוסק בספר התורה (מגילת התורה) – הצורה החומרית הקדומה ביותר של התנ"ך; הפרק השני – בתנ"ך כמצחף כתוב בכתב יד מהופעתו הראשונה בתחילת המאה העשירית לספירה ועד למאה השש-עשרה; השלישי – בהיסטוריה של התנ"ך בראשית עידן הרפוס, משלהי המאה החמש-עשרה ועד לאמצע המאה השש-עשרה; והפרק האחרון – בתולדות התנ"ך למן המאה השש-עשרה, שהן ביסודו של דבר סיפורו של התנ"ך כספר תרבותי. פרק זה כולל גם סקירה קצרה על תרגומי התנ"ך ואת סיפור גילויים המחודש של מקורות מן העת העתיקה ומראשית ימי הביניים.

אף שכל אחד מן הפרקים סוקר תקופה שונה בתולדות התנ"ך, כל אחד מהם מספר גם סיפור שונה כמעט על משמעות התנ"ך בחוויה ההיסטורית היהודית. תולדות מגילת התורה הן סיפור האופן שבו נהפכה המגילה מכלי למסירת טקסטים שנועדו לקריאה וללימוד – "ספר" בלשונו – לכדי משהו שונה מאוד, לחפץ מקודש, שגולמה משמעותו בתפקיד ליטורגי, שחרג ממקומו ככלי למסירת דבר אלוהים. למעשה, ההיסטוריה של מגילת התורה מספרת כיצד היהדות, בשלביה המוקדמים ביותר בעת העתיקה ובראשית ימי הביניים, הפכה חפץ ארצי, שנמצא כמעט בכל מקום בעולם העתיק, לכדי תשמיש קדוש בעל משמעות יהודית ייחודית, ויצרה לו זהות דתית חדשה לגמרי.

סיפור התנ"ך כמצחף בעידן כתב היד (כלומר בימי הביניים) ובראשית עידן הרפוס (ראשית העת החדשה) בוחן את הדרכים הרבות שבהן שיקף הספר היהודי כמעט תמיד וגם שינה את ספרי התרבויות המארחות שבתוכן הופק. אבל במקרה של התנ"ך, הטמיעה והשינוי תמיד עטו גוון תחרותי ופולמוסי במיוחד, כי החפץ החומרי נעשה בתרבות היהודית אמצעי פרדיגמטי להגדרת התבדלותה מן התרבויות השכנות. הצורה החומרית של המצחף יובאה ליהדות מבחוץ, מן המרחב המוסלמי, שבתוכו נכתבו המצחפים היהודיים הראשונים, שהיו כמעט כולם תנ"כים. כמו שנראה בהמשך, התנ"כים הקדומים הללו שיקפו בביורו ספרים מוסלמיים, ובפרט את הקוראן, בין השאר בשל יריבות תרבותית. אבל אחרי שעבר מרכז הכובד של העולם היהודי ממרחבים מוסלמיים לנוצריים, השתנה מאזן ההשפעה והניכוס שינוי דרמטי.

היריבות בין היהודים לנוצרים בדבר ה"בעלות" על התנ"ך, בעיקר בתחומי הפירוש והביאור, החלה עוד בשלהי העת העתיקה. אבל רק באירופה הנוצרית של ימי הביניים נעשתה הצורה החומרית של התנ"ך לזירה מרכזית שבתוכה ניטש קרב הבעלות. שתי הקהילות הדתיות טענו שהן ישראל האמיתית, היורש האותנטי הבלעדי של המסורת המקראית, ושתיהן השתמשו בצורתו החומרית של הספר להגדרת התנ"ך כיהודי או כנוצרי. סיפור התנ"ך כמצחף הוא סיפור האופן שבו החלו היהודים לציין את יהדותו של התנ"ך כאובייקט חומרי במטרה להבחין אותו מן הביבלייה הנוצרית, שאיגדה יחדיו את הברית הישנה והברית החדשה. בכך ניכסו היהודים את המאפיינים החומריים של הספר הנוצרי, וכך גיירו אותם, או לחלופין דחו אותם מכול וכול להשגת אותה תוצאה. כמו שנראה, המאמצים האלה להעניק דמות חומרית ליהדותו של התנ"ך לבשו צורות שונות במרכזים הגאופוליטיים השונים שבתוכם חיו הקהילות היהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה – בספרד, באשכנז, באיטליה ובתימן. אבל בכל המקומות הללו נעשה התנ"ך לטקסט המרכזי בקאנון של הספרות היהודית הקלאסית, שבאמצעותו הגדירו היהודים את זהותם מסורת דתית וקהילה אל מול מסורות וקהילות יריבות.

בפרק האחרון נראה כיצד המאמצים הללו להגדרת התנ"ך ספר יהודי נמשכו אל תוך התקופה המודרנית: בהדרגה קנה לו הטקסט התנ"כי בעבור קוראים רבים משמעות תרבותית לא פחות מדתית, ואילו התנ"ך עצמו הפך מטקסט כתוב עברית (או למצער, כתוב אותיות עבריות) לספר שנודע למרבית קוראיו היהודים בתור טקסט מתורגם בשלל השפות שדיברו בתפוצותיהם. בתור טקסט מתורגם שיקף התנ"ך שוב את תולדות הביבלייה הנוצרית מאז הרפורמציה, אם כי בהבדל מסוים. הבדל זה התבלט עם ההתפתחות האחרונה בתולדות התנ"ך – גילויים המחודש, במאה העשרים, של הטקסטים העתיקים והקדומים ביותר של התנ"ך באוצרות הגדולים של קומראן ומדבר יהודה והצלתם של מצחפי התנ"ך הקדומים ביותר. כמו שנראה, הגילויים האלה יצרו היסטוריה בעבור התנ"ך, ופתחו לפנינו צוהר לתפקידים הקהילתיים השונים שמילא התנ"ך ולצורות החומריות השונות שלבש ברגעים שונים של החוויה ההיסטורית היהודית. את ההיסטוריה הזאת מנסה ספרי להתוות.